

Varga P. Ildikó

ÖNMAGUKAT ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK

Pirkko Saisio autofikciós prózájáról

A kortárs irodalom számbavétele meglehetősen nehéz feladat, mivel – ahogyan a *Csomópontok a kortárs finn irodalomban* című, a finn próza 1980 és 2010 közötti főbb trendjeit szemügyre vevő tanulmány¹ szerzője, Leena Kirstinā is megjegyzi – hiányzik a történelmi távlat, amelyből a művek szemlélhetők. Kézenfekvő tehát, hogy amikor a kortárs finn irodalom jelentősnek vélt műveiről beszél, kiindulópontul Finnország legrangosabb irodalmi díját, a Finlandia-díjat választja. A díjra javasoltak és a díjat elnyert művek vizsgálatának alapján Kirstinā megállapítja: „Egyik közös vonása ezeknek a műveknek az episztemológiai kérdés, amit felvetnek: mi az igazság a fikcióban, mi a fikció viszonya a valósághoz, és mi a fikció valósága. A reprezentáció problémája döntően befolyásolja az elbeszélői stratégiáikat és az elbeszélés szerkezetét. Az olvasó az én-elbeszélő, az ő identitásának és személyiségének szubjektív pozíciójába helyezkedik bele. Az író és beszélő első személyű én áll a középpontban az említett prózai művekben. [...] Az én feltámadása azt jelentette, hogy a mindentudó elbeszélőnek és az objektív megfigyelőnek el kellett hagynia a helyét a narrációban, vagy a szerzőszerű figura belekeveredett a történetbe, ahogy ezt már láttuk. Ez azt jelentette, hogy az életrajzok, önéletrajzok, az autofikció jellegű próza, memoárok, naplók, levelezések, levélregény-formák, még az e-mail-regény-formák is élenjáró műfajokká váltak.”²

A tanulmány további részében a Finlandia-díjat elnyert szerzők közül főként azokat emeli ki Kirstinā, akik autofikció jellegű prózát írnak. Éppen ezért meglepő, hogy e szerzők között nem bukkan fel Pirkko Saisio neve, aki önéletrajzi ihletésű trilógiájának harmadik részével 2003-ban elnyerte Finnországban e rangos irodalmi díjat. A következők-

1 Leena KIRSTINĀ, *Csomópontok a kortárs finn irodalomban*, Lettre 90. (2013/ősz), 71–75.
2 Uo., 72, 74.

ben az írónőt és autofikciós trilógiáját mutatom be, mintegy Kirstinā tanulmányának kiegészítéseként.

Ki a szerző?

Pirkko Saisio (1949) sokoldalú alakja a finn kultúrának: író, rendező, színész, dramaturg, 1997–2001 között a helsinki Színházművészeti Főiskolán a dramaturgia professzora. Legismertebb tanítványa a magyarra is rendszeresen fordított Sofi Oksanen. Az olvasók először 1992-ben olvashatták Saisio prózáját magyarul, amikor a *Káin leánya* című kisregénye megjelent Pap Éva, majd 2007-ben a *Betonéjszaka* Kubinyi Kata fordításában. A trilógia első kötete pedig tavaly látott napvilágot jelen írás szerzőjének fordításában.³

Saisio az 1970-es évek közepén jelentkezett első regényeivel. Témaválasztása és családi háttere miatt a kritikusok a munkásosztály írójának tekintették. 2010-ben, a Wein név alatt megjelent két kisregény (immár saját neve alatti) újrakiadásának előszavában a következőképpen nyilatkozott pályája első évtizedéről: „A napilapok kritikusi nem bántak rosszul velem, de beleuntam az állandóan ismétlődő kritikákba. Írok egy könyvet, mely szerintem tematikájában és nyelvezetében eltér az előzőtől, és akkor jön a kritikus, és elmondja, mi a könyvben a saisiós, hol kell még fejlődnöm, mi az, amit a jövőben el kellene kerülnöm. [...] Kezdem gyanítani, hogy egyedül a borítón található név az, mely a kritikust ilyen biztonsággal vezeti. Ha más néven írnék, vajon meg tudnám tévesztetni a kritikust, vagy továbbra is találna közös pontokat (stílusban, nyelvezetben, tematikában) az új szöveg és Saisio között?”⁴

E gondolattól vezérelve 1986 és 1992 között saját nevéen csak színdarabokat írt, prózát pedig álnéven publikált: egy trilógiát Jukka Larsson és két kisregényt Eva Wein néven. Jukka Larsson egy Svédországban élő börtönpszichológus, teológus férfi, Eva Wein pedig egy finn és zsidó gyökerekkel rendelkező, Bécsben élő nő.

A szerzőváltás mellett nő-férfi-nő nemváltásnak is tanúi lehetünk. Amikor Jukka Larsson kilétéről megjelentek az első találgatások, a kri-

3 Pirkko SAISIO, *Legkisebb közös többszörös*, ford. VARGA P. Ildikó, Polar Könyvek, Budapest, 2018.

4 Pirkko SAISIO, *Muutama sana sivupersonista* = Eva WEIN [Pirkko SAISIO], *Puolimaailman nainen/Kulkue*, Hki, Tammi, 2010, 12. (A tanulmányban előforduló összes idézet az én fordításom, V. P. I.)

tikusok a finn irodalom elismert férfi íróit sejtették az álnév mögött. Egyetlen irodalomkritikus tudta, kit rejt a valóságban Jukka Larsson neve. A vele folytatott magánbeszélgetésben Saisio is azon csodálkozott, hogyan lehetséges az, hogy nem egy nőt keresnek a férfi álnév mögött: „az álnévhasználat mögött általában az írónak az az erős vágya áll, hogy felfedezze magában az ellenkező nemet”.⁵ Ez a gondolat hatott aztán lelkesítőleg Saisióra: „én is meg akartam találni magamban az ellenkező nemet: ezúttal egy nőt”.⁶ A nemváltással választ kapott arra a kérdésére is, hogyan viszonyul a kritika egy elsőkönyves férfi- és egy elsőkönyves női szerzőhöz. Jukka Larssonként egyértelműen jobb volt szövegeinek kritikai fogadtatása. Sőt, a kritikusok még meg is fedték a saját nevének drámát író Saisiót, amiért drámája cselekménye egy börtönben játszódik. Nem tartották elég hitelesnek a börtönábrázolást, miközben Larsson név alatt megjelent – ugyancsak börtönben játszódó – regényében éppen a hitelességet emelték ki. Saisiót mindig is foglalkoztatta az a kérdés, hogyan boldogul a szöveg szerzője nélkül: „nagyraívó céljaim közé tartozott olyan visszajelzést kapni szövegeimről, mely azokat nem helyezi bele életem és munkásságom kontextusába. (Emlékszem, tizenkét évesen olvastam először Dosztojevszkijt, és fogalmam sem volt, kicsoda ő vagy hogyan fogadta őt a kritika. Szenvedélyesen vágytam egy ilyesfajta olvasói tapasztalatra; mindhiába.)”⁷

A végső lelepleződés akkor történt meg, amikor Wein második kisregényét Finlandia-díjra jelölték. Eva Wein rövid szövegekből összeállító, a gyermekkort megidéző két kisregénye Saisio autofikciós trilógiája előképének is tekinthető.

Mi az igazság a fikcióban?

A lejeune-i terminussal élve, Saisio paktumot köt az olvasóval: felvállaltan is önéletrajzot ír. A fedőlapon található név, Pirkko Saisio megegyezik főhőse nevével. Vagyis önéletrásnak tekinthető e trilógia, melynek szerzője, elbeszélője és szereplője azonos. Bár ez a próza egy évtizeddel korábban született, sok tekintetben hasonlít Karl Ove Knausgårdéhoz. Többek között abban, hogy itt is az apa halála indítja el az emlékezést és magának az írásnak a folyamatát. Amiben mégis különbözik,

5 Uo., 7.

6 Uo.

7 Uo., 11.

az talán az írói tudatosságban ragadható meg: Saisio szinte minden mondatában emlékezteti, elbizonytalanítja, figyelmezteti az olvasót, hogy szövege fikció. Teszi mindezt úgy, hogy a már említett paktumot nem rúgja fel, sőt, valójában nem is akarja felrúgni. Több helyen is arról ír, hogy a valóság ábrázolására törekszik, de a tökéletlen nyelv nem elégséges a valóság, a körülötte levő világ sokszínűségének, sokhangúságának és sokrétűségének leírásához. (Teszi mindezt a környező világot, az adott pillanatot nagyon is komplexen leíró képekben...) Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy az emlékezés és felejtés dinamikája fikcionalizálja a felidézett történeteket. Hiszen nagyon esetleges, mire emlékszik, mit felejt el az emlékező, ahogyan az is, mi idéz fel benne egy emléket, és a felidézett emlék a helyzeti tapasztalaton túl milyen (valós) fontossággal bír, mennyire meghatározó az emlékező addig megélt életében.

Az emlékezés esetlegességének érzékeltetésére lássunk néhány prózapoeitikai és narratív eljárást, melyet a trilógiában használ Saisio.

Az autofikciós trilógia kötetei: *Legkisebb közös többszörös* (Pienin yhteinen jaettava) folytatása a *Vastavalo* [Ellenfény] és *Punainen erokirja* [Vörös válókönyv].⁸ Mindegyik olvasható önálló könyvként is. Az első kötet a gyermekkori emlékeket idézi fel, a második az iskolai éveket és a kamaszkort egészen az érettségiig, a harmadik pedig az egyetemi éveket, a fiatal felnőttet mutatja be. Mind a három kötetben megjelenik ugyanakkor maga a szerző már befutott íróként, egyetemi tanárként, társként és anyaként.

A *Legkisebb közös többszörös* első jelenetében a kislány egy novembri reggelen, iskolába menet előtt harmadik személyben kezd el gondolkodni önmagáról, mondatokat fogalmaz a fejében:

„Egy mondatot fogalmaztam magamban: Nem akart felébredni.

Átjavítottam: Még nem szeretett volna felébredni.

Tettem hozzá még egyet: Túl fáradt volt ahhoz, hogy iskolába menjen.

Finomítottam a másodikon: Túlságosan fáradt volt ahhoz, hogy iskolába menjen.”⁹

A fejben egyre finomodó mondatok boldogsággal töltik el: megtörténik az első lépés az íróvá válás útján. Egyfajta metaszöveggént is működik

8 A trilógia második és harmadik kötete egyelőre kéziratban. Az idézetek esetében a finn nyelvű kiadás oldalszámait használom.

9 SAISIO, *Legkisebb közös többszörös*, 5.

ez az első jelenet, ugyanis a regényre végig jellemző az egyes szám első és egyes szám harmadik személyű narrátor használata. A narrátor egyszerre részese a történeteknek, ugyanakkor harmadik személyűként el is távolodik tőlük, kívülről látja önmagát, a történetek hőseit, anyját, apját, a nagyobb családot.

A szöveg többnyire szabad asszociációkra épül, a prousti emlékező-technikát idézi. Így a történetvezetés sem lineáris felépítésű, inkább gondolat- és történetfolyamok kapcsolódnak egymáshoz, szövegszólamokkal van dolgunk, melyek aztán egy nagyon is jól megtervezett egységgé állnak össze. A rövidebb-hosszabb folyamat többnyire soráthajlásokkal szakítja meg. *A de, mert, és, akkor* kötőszóval bevezetett (tag)mondatok megváltozott narrátori szövegrészt is jelentenek (én → ő, ő → én).

A két narrátor két család történetét beszéli el: az apa és az anya családját. Ennek apropóján a regény Finnország 20. századi jelentősebb történelmi eseményeire, a finn történelem nemzeti identitást konstruáló történeteire, nagy elbeszéléseire is reflektál a kisember, az átlagember szempontjából.

Gyermekkori történeteken keresztül láthatjuk, mi minden történhet az 50-es évek egyre kapitalistábbá váló Finnországában egy olyan kislánnyal, aki kommunista családban nő fel; akinek apja a Finn-Szovjet Társaságnál dolgozik, ugyanakkor Finnország első kiskereskedésének alapítója lesz; aki az első érettségi oklevelet szerző személy lesz a nagyobb családban; mihez kezd egy óvodás gyerek a családon kívülről jövő hatásokkal, például a hit és Isten kérdésével egy ateista családban; mit tesz a kamaszodó lány, amikor rádöbben arra, hogy a könyvespolcukon sorakozó Lenin- és Sztálin Összeszt titkolnia kell az iskolatársak, barátok előtt. A regény arra is választ próbál adni, hogyan jut el a főhős kislány annak megértésétől, hogy a majd minden történetben valamilyen formában felbukkanó másság érzése tulajdonképpen a saját – a normától eltérő – szexuális orientációjának a leképeződése.

A szerző folyamatosan emlékezteti az olvasót az emlékező és az emlékezés megbízhatatlanságára. Az *én* és *ő* váltogatásával sokszor ellentmond önmagának, kijavítja, újraértelmezi az *én* elbeszélő emlékeit. Teszi mindezt öniróniával, humorral fűszerezve. Az első részben még jól láthatóan elválik az első és a harmadik személyű narrátor. A további kötetekben, ahogyan a felidézett emlékek is frissebbekké válnak, egyre közelebb kerül egymáshoz a kettő.

A kötetben felbukkanó vendégszövegekkel ugyancsak az a célja, hogy a finn irodalomban jártas olvasót elbizonytalanítsa a szöveg referenciális, önéletrajziként való olvasását illetően. Ezt szolgálják a regénybe beleírt figyelmeztetések is:

„De nem látja önmagát, a szavakkal leírhatatlant; a céltalanul ideoda lengedező tengeri növények nem engedik.

Mégis amint kiszáll a vízből, folytatja a lehető legnagyobb hazugságot: a szavakból, az erejüket vesztett jelekből építkezést, ennek a könyvnek az írását.”¹⁰

A kerettörténetben az apja halálát meséli el. Ez a mozzanat indítja el az emlékezést, ekkor dönti el, hogy megírja e regényt. Így válik a kötet egyszerre apa- és anyaregénnyé, fejlődésregénnyé és az írásról szóló metaszöveggé is egyben.

A trilógia második kötetében, az *Ellenfényben* a kamasz és a frissen érettségizett fiatal Pirkko Saisio a főszereplő. Narrációs szempontból ugyanazokkal az írótól már megszokott eljárásokkal találkozhatunk: egyes szám első személyű (én) és egyes szám harmadik személyű (ő) narrátor meséli a történeteket. Továbbra is felvállaltan önéletrajzot ír, tudatosan terelgeti az olvasót egy évszámokkal és történelmi eseményekkel kikövezett úton, tálcán kínálva egy/a referenciális olvasási módot azzal, hogy bizonyos évszámokhoz saját életkorát is odarendeli.

A kötet címe megfigyelőt és megfigyeltet feltételez. Erre utal a kezdősorokban is:

„Hajnali öt óra, a világ aranyba öntve. [...]

Őt látom az ellenfényben.

A mezőn keresztül felém tart. [...]

Június elseje, hajnali öt óra van, a világ aranyba öntve.

Ő is aranyba öltözött, valószínűtlen, finom palástba. Arcvonásai alig kivehetőek. [...]

Ott áll előttem.

Elnéz mellettem, mivel nem lát engem.

Gyorsan odébb lépek, mert nem akarom, hogy kíméletlen tekintetével megítéljen.”¹¹

10 SAISIO, *Legkisebb közös többszörös*, 206.

11 Pirkko SAISIO, *Vastavalo*, WSOY, Helsinki, 2000, 5–7.

A kétfajta narrátort is ennek a szolgálatába állítja: egyszerre távolít el a történettől és önmagától, ugyanakkor reflektál is a történtekre. E kötet feladata az ellenfényben megjelenő körvonalak kitöltése narratívával, történettel. Ha a trilógia első kötetében a gyermek Saisio mondatokat fogalmazva önmagában indul el az íróvá válás útján, a kamasz, az érettségizett már sokkal tudatosabban szervezi saját szövegeit, nagy hangsúlyt fektet a szöveggé formálódó történet struktúrájára:

„a szótár segítségével összeállítandó, Kapitánynénak elmondandó [német nyelvű] beszámolóra koncentrálok az eseményekről, melyek elvezettek e beszámoló összeállításához.

Beszámolóm részei: bevezetés, kibontakozás, tetőpont és következtetés.”¹²

– olvashatjuk egy adott ponton, és hasonló írásgyakorlatok többször is előfordulnak a regényben. Az iskolában, az anyanyelvi órákon is rosszul teljesítő kamasz tapasztalatait azzal a tudással olvassuk, mely az olvasóban mindvégig jelen van: ezt a regényt egy befutott író írja fiatalabb önmagáról.

A kamaszkor ábrázolása éppen az én-ő narrátor váltogatásával válik hitelessé. Emellett a fény is fontos szerepet játszik a kétféle identitás, a kamasz és a felnőtt, a kamaszt ábrázoló felnőtt és a felnőttlétre vágyó kamasz ábrázolásában. A szótlán, önmagát kereső, dühvel teli tizenéves egyszerre gyűlöli önmagát, a szüleit, tanárait, szűkebb és tágabb környezetét, valamint érez leírhatatlan vágyat arra, hogy valakihez tartozhasson: szüleihez, tanáraihoz, szűkebb és tágabb környezetéhez.

A regény kerettörténetét a frissen érettségizett Saisio svájci élményei adják, melyekbe szépen belesimulnak az iskolai éveket felidéző szövegrészek. A Svájcban törtétek retrospektív felvillantásával egyben Finnország és Svájc párhuzamba állítása is megtörténik: a két ország társadalmi, történelmi és politikai kontextusának felvázolása. E kettősség (a narráció szintjén is) pedig mintegy ellenfényben mutatja meg a fiatal felnőttet, akiben továbbra is ott munkál az istenkeresés és – mintegy családi örökségként – a kommunizmus utáni vágyakozás; a megfigyeltté és megfigyelővé válás kényszere, mely végül az írásban, a történetté formálásban teljesedhet/teljesedik ki.

12 *Uo.*, 189.

A harmadik kötet, a *Vörös válókönyv* már felütésével is a valóság és fikció bonyolult viszonyát boncolgatja, egy történet elmesélhetőségének (elmesélhetetlenségének?) lehetőségeit. A három kötet közül talán ez a leginkább fikcionalizált. Egy pillanatig sem titkolja az olvasó előtt, hogy a könyv, melyet a kezében tart, voltaképpen újraírt szöveg, *rewriting* a lefevere-i¹³ értelemben:

„Elvesztettem a Vörös válókönyv című szövegemet. Teljes egészében elvesztettem.

Írtam egy ilyen című könyvet, és aztán (hajnali öt órakor, amikor a nap még csak fenyegetően vöröslik) rákönyököltem a Ctrl és Alt billentyűkre, melyekről azt sem tudom, mit jelentenek.

A szöveg elfeketedett. Szerettem volna eltüntetni a feketeséget, ezért megnyomtam a Del billentyűt.

[...]

Én is más lettem, elkerülhetetlenül más, és a Vörös válókönyv, melyet újraírok, az is más lesz ahhoz a Vörös válókönyvhöz képest, mely augusztus 7-én, hajnali öt órakor elveszett.”¹⁴

A harmadik kötet kerettörténetében Saisio immár felnőtt lánya elköltözik otthonról. Az elválás témája – hűen a címhez – nemcsak itt, hanem a többi történetben is megjelenik: saját elválása a szülői háztól, elválás az élettársától, egy majdnem elválás saját életétől és elválás a baloldali, kommunista eszméktől.

Ami az írásról szóló metaszövegeket illeti, a nagyon is öntudatos író szól ki időnként a történetekből:

„Ezt a mondatot nem azon az éjszakán mondták ki. [...] Az írói szabadság nevében azonban én jobbnak láttam más kontextusba helyezni és más valakinek a szájába adni.”¹⁵

A harmadik és első személyű narrátor egyre közelebb kerül egymáshoz, sokszor ugyanabban a mondatban tűnik fel mindkettő. A harmadik kötet narrációs technikáját (és a kötete magyarra fordítását) bonyolítja egy heterodiegetikusnak is tekinthető narrátor megjelenése. Vele mesélteti el azt a társadalmi, politikai kontextust, amelyben a történet

13 André LEFEVERE, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London – New York, 1992.

14 Pirkko SAISIO, *Punainen erokirja*, WSOY, Helsinki, 2003, 15–17.

15 *Uo.*, 269.

játszódik. A hetvenes évek Finnországot ismerjük meg egy fiatal értelmiségi szempontjából. Rendkívül izgalmasan vázolja fel a helsinki egyetemi színjátszó kör és a Színművészeti Egyetem hallgatóinak politikai beágyazottságát, ahogyan azt is, hogyan számolnak le a baloldali fiatal egyetemisták a kommunizmusról alkotott véleményükkel. Saisio azt az évtizedet tárja az olvasók elé saját tapasztalatain keresztül, amikor Finnországban még büntetendő volt a szexuális másság megélése. Az önmaga eltérő szexuális irányultságára ráébredő lánynak el kell hagynia otthonát, le kell számolnia azzal az illúzióval, hogy meg tud felelni a családjának, és – ahogyan az anyja figyelmezteti az előbújás epizódiban – a pártnak.

Bár a kerettörténetben a befutott író Saisio boldog kapcsolatban él, és éppen arra készül, hogy saját felnőtt lánya elhagyja a szülői házat, ez a harmadik kötet visszatér az első kötet címadó gondolatához: a közös többszöröshöz. A mindenkinek való megfelelés vágya, a megsokszorozódás, hogy mindenki elvárásait kielégíthesse, továbbra is ott munkál valahol a felnőttben, aki immár tudatosan leszámol ezekkel az elvárásokkal és annak az illúziójával, hogy a számára fontos embereknek mindenben meg tud felelni. A felnőtt tudatában van önmaga értékeinek, hiszen már befutott író, egyetemi tanár, társ, anya – és így ebben a megtöbbszöröződött szerepben: önmaga.

A három kötettel akár lezártnak is lehetne tekinteni Saisio munkásságának autofikciós korszakát. A 2000-es évek elején publikált regényei legalábbis erre engedtek következtetni. Az utóbbi években megjelent két kötetében¹⁶ azonban visszatér a szövegek által elbeszélte (saját) élettörténetéhez. A Signaali [Jel(ek)] címűben a halál jelenlétéről ír klasszikus világirodalmi műveket újraírva, az idén megjelentben pedig vallomás- és esszészerűen saját tapasztalatairól, különösen, ami az írást illeti. Az olvasó az írás folyamatának részesévé válik, a szemünk előtt születik a szöveg arról, hogyan készül egy szöveg, melynek főhőse egy Pirkko Saisio nevezetű nő. Vagy valaki más. A szövegvariánsok egyúttal olvasási technikák, tétova értelmezési próbálkozások, melyeket a szerző és maga a szöveg meglehetősen asszertívan irányít azzal, hogy magyarázatot ad a végzett/bekövetkezett változtatásokra. A szerző Saisio a kötet első írásában megadja önéletrajzi prózájának a kiindulópontját:

16 Pirkko SAISIO, *Signaali [Jel(ek)]*, Siltala, Helsinki, 2014. és Pirkko SAISIO, *Epärointejä. Tunnustuksia rakkaudesta, kirjoittamisesta ja esiintymisestä [Tétovázások. Vallomások szerelemről, írásról és szereplésről]*, Siltala, Helsinki, 2019.

„Minden, amiről írok, azon a feltevésen alapszik, hogy ami mással megtörténhet, az velem is megtörténhet.

Ezért sem teszek különbséget az emlékezés, a vágy- és rémálomok, valamint aközött, ami valóban megtörténik, mivel a *való* mint olyan számomra nem létezik.”¹⁷

Ezzel pedig nemcsak ezt az eddig utolsó kötetét, hanem a trilógiáját is végérvényesen fikcionalizálja, miközben hitelesíti is a szerző és olvasója között megkötött paktumot.

17 Pirkko SAISIO, *Epärointejä. Tunnustuksia rakkaudesta, kirjoittamisesta ja esiintymisestä [Tétovázások. Vallomások szerelemlről, írásról és szereplésről]*, Siltala, Helsinki, 2019, 5.